

ЧИ БУВ І ЧИ БУДЕ "ЗОЛОТИЙ ВІК" У ЗАКАРПАТСЬКОГО СЕЛЯНИНА?

В наш час, звичайно, ніхто не заперечуватиме, що історія радянського, в т.ч. і колгоспно-радгоспного будівництва на Закарпатті вимагає історичного переосмислення і переоцінки. Вона не була такою переможно-тріумфальною, як про це писала колишня радянська історіографія, але вона не була вже і такою безпросвітно-чорною, як її зображує теперішня офіційна пропаганда, націлена на "прихватування". Істина, як завжди, знаходиться десь посередині. Ото ж було б невідомим не бачити від'ємних рис колективізації на Закарпатті: порушення принципу добровільності при організації колгоспів, безплатне відчуження у селян землі, тяглової робочої сили і реманенту, звичиння селянської праці в результаті запровадження принципу арміялізми, регламентація зверху господарської діяльності колгоспів і радгоспів, їх нещадна експлуатація з допомогою МТС, Сільгосптехніки, Сільгоспхімії тощо. Все це було.

Але було і інше. З допомогою організації колгоспів і радгоспів, націненням їх технікою і спеціалістами – агрономами, зоотехніками, металікарами і ветфельшерами, інженерами, техніками, кадрами механізаторів – новій владі вдалося порівняно швидко покінчити із голодом і безробіттям у закарпатському селі. А це були, як побачимо, постійні супутники життя селянина. Держава планомірно вкладувала величезні кошти в сільське господарство і промисловість краю. За роки радянської влади в області було побудовано понад 250 підприємств, організовано 138 колгоспів та 22 радгоспи. Пізніше частина колгоспів була реорганізована в радгоспи, так що на 1980 рік в області нараховувалось 104 колгоспи і 52 радгоспи, в розпорядженні яких було біля півмільйона гектарів ріллі, пасовищ, сіножатей, лісів та 5 тисяч тракторів. На той же рік сільське господарство області обслуговувало понад 6 тисяч спеціалістів з вищою і середньою освітою – агрономи, зоотехніки, економісти, ветеринари, плановики, технологи тощо¹.

Постійно зростала середня врожайність основних сільськогосподарських культур, хоча вона і відставала від передових країн Західної Європи та навіть і країн, що безпосередньо межують із Закарпаттям. Так, якщо напередодні другої світової війни ("за чехів") середня врожайність зернових на Закарпатті складала 9 ц з га, то вже в перші роки колективного господарювання урожайність зернових

складала 12,4 ц з га, у восьмій п'ятирічці – 21,4 ц, у дев'ятій – 33,1 ц десятиї – 35,5 ц з одного гектара².

Колгоспи і радгоспи докорінним чином змінили характер праці селянина. Найбільш важкі у сільському господарстві роботи стали виконуватись з допомогою техніки. Робилося це краще, кваліфікованіше ніж раніше, коли використовувались ручні знаряддя праці. До того ж селянин, за рахунок механізації, одержав можливість, як і робітник, працювати не більше 8 годин на добу. Вивільнений таким чином час (принаймні теоретично) він міг використати на більш повне задоволення своїх духовних і культурних потреб. Тим більше, що радгоспи і колгоспи у все більшій мірі брали на свої плечі і соціальний захист населення: будували заклади соц- і культпобуту, виплачували своїм працівникам пенсії, оздоровляли їх в санаторіях і будинках відпочинку, які будувалися часто на власні ж кошти. Хіба це йде хоч якось порівняння з теперішнім абсолютно повним беззахистом селянина?

Змінилося на краще життя тієї частини закарпатського селянства, яке знову, як діди і прадіди, від темноти до темноти, працює на своїх дозволу сказати "міні-фермах"? З точки зору духовно-культурного розвитку особистості цього не скажеш. Якщо і раніше селянин малю спілкувався з культурою, то тепер тим більше. Тепер йому не до культури і духовного розвитку, – тут хоча б вижити і якось звести кінці з кінцями. А якщо він тепер живе краще, як раніше (що велика рідкість), то тільки в результаті надмірної праці (від темноти до темноти), яку ніколи не рахував і не рахує по сьогодні. До того ж, користуючись теперішньою кон'юктурою і продаючи свій продукт на базарі втридорога, він – хоче того чи ні – вступає у конфлікт із промисловим населенням міст, яке, у відповідь на високі ціни на сільськогосподарські продукти, встановлює, будучи монополістом, ще вищі ціни на промислові товари. Маючи на увазі це негативне явище, свідками якого ми якраз зараз і є, К.Каутський ще в кінці XIX ст. зауважував: "Землероб бажас продавати свої продукти якомога дорожче, робітник бажас їх купувати якомога дешевше"³. Вихід із цього тупика – лише активне втручання держави в політику ціноутворення. Іншого не дано, навіть в умовах переходу до ринкової економіки.

Отож питання про велике і дрібне сільськогосподарське виробництво не таке вже і просте, як здається деяким новоспеченим політикам і журналістам. Дискусії навколо нього ведуться в науці багато десятиліть. Особливо широкого розмаху набули вони в кінці XIX–початку XX століть, коли в Західній Європі було зафіксовано певне, хоча і незначне, зростання дрібних парцельних господарств за рахунок ско-

нення супервеликих. Саме тоді з'явилася величезна література, яка провозгласила "переваги" дрібного виробництва над великим у сільському господарстві.

Найбільш жвава полеміка з цього приводу точилася тоді у німецькому науковому світі. Саме питання про ефективність дрібного господарства та його майбутнє послужили водорозділом у німецькій соціал-демократії і привели до появи двох течій – революційної і реформистської. Та і термін "ревізіонізм" вперше був вжитий в цій партії на час аграрної дискусії 1894–1895 рр. В той час як марксистське крило на чолі з А.Бебелем і К.Каутським відстоювало тезу про перевагу великого виробництва над дрібним у сільському господарстві, ревізіоністи на чолі з Е.Бернштейном і Е.Давідам, навпаки, на всі лади прославляли дрібноселянську парцелу як прообраз майбутнього. Точка зору марксистів найбільш повно була розвинута в праці К.Каутського "Аграрне питання" (1899 р.), точка зору ревізіоністів – в праці Е.Давіда "Соціалізм і сільське господарство" (1903 р.).

З тих пір пройшло майже століття. Саме життя посміялося над марксистами селянської парцели як найкращої форми господарювання в сільському господарстві. Соціально-економічний розвиток тієї ж Німеччини, особливо в повоєнні роки, показав, що в конкурентній ринковій боротьбі виживає велике виробництво і розоряється дрібне, в т.ч. і в сільському господарстві. Для підтвердження цієї тези наведемо такі дані. У ФРН лише за 1949–1961 рр., в результаті проведення політики створення так званих "сімейних ферм", розорилися і перестали існувати понад 400000 сільськогосподарських підприємств від 10 га і нижче. Ця тенденція до згону селян із землі зберігається і по сьогодні. В конкурентній боротьбі виживають лише сильні, насичені капіталом, господарства. Сучасна "сімейна ферма" в Німеччині не що інше як висококапіталізоване, рентабельне підприємство від 50 га і більше⁴.

Але повернемося до Закарпаття, до наших сьогоднішніх бід, в т.ч. і в сільському господарстві. Коли розвалився Радянський Союз і почався "парад суверенітетів", багато людей широким кірлом, що основна причина всіх наших нещастя – "імперія". Знищити "імперію" і ліквідувати все, що з нею зв'язане, – від атрибутики до господарських структур, на яких вона базувалася, – таким був лозунг націонал-патріотів. Старе швидко поламали, нового, на жаль, нічого не створили. Так почався той загальний економічний обвал, якому не видно і кінця-краю. Закарпаття у цьому відношенні не виняток. Більше того, глибина ско-

номічної розрухи і хаосу його захопила ще в більшій мірі, ніж в області України. Тепер люди на Україні живуть скрізь погано, на Закарпатті однак – ще гірше.

Варто лише перегорнути підшивки обласних і районних газет за останні роки і перед очима розгорнеться картина загального залуштування і зубожіння краю. Ось тільки основні етапи падіння вниз, або ж як тепер прийнято говорити, загального обвалу. Десь у січні 1991 року тодішній депутат Верховної Ради України академік В.Шепа публікує в "Закарпатській правді" статтю, де заявляє, що "колективізація на Україні була грубою політичною, соціальною і економічною помилкою". У зв'язку з цим академік В.Шепа закликає селян гірських районів (чи саме гірських?) вчинити "чорний передел": провести сходи селян і поставити перед ними питання, "хто хоче взяти землю". Вчений-аграрій В.Шепа, оголошуючи колгоспи і радгоспи помилкою, не міг не знати, що вони і по сьогодні успішно діють, на відміну від нас, в Китаї, В'єтнамі, Камбоджі, Кампучії і кормлять мільярд з лишнім людей. Саме завдячуючи народним комунам Китай не тільки забезпечив безбідне життя своїм громадянам, але і вивозить сільськогосподарські продукти за кордон.

Ну добре, можливо досвід соціалістичного Китаю нам не підходить, бо з соціалізмом, як говорить президент Росії пан Єльцин, ми покінчили "раз і назавжди" і тепер, як любив повторювати екс-президент України пан Кравчук, "маємо те, що маємо". Але ж колгоспи добре прижилися і в капіталістичному Ізраїлі. Зараз в Ізраїлі, правда, дві юридичні форми ведення сільського господарства: мошани, де частки землі знаходяться у приватній власності, але обробляються спільно (кооперація) і кібуци – стопроцентні комуни на принципах абсолютної добровільності. Проте перетворити випалені сонцем кам'янисті пустелі, де тисячоліттями не росло жодної травинки, і марлярийні болота Ізраїля в квітучі сади допомогли лише кібуци. Посадивши ізраїльтяни ніколи не добилися б перетворення пустині в оазиси, де вирощується стільки сільськогосподарської і тваринницької продукції, що вистачає не тільки населенню Ізраїля, але дещо перепадає Росії і Україні, які імпортують звідти дари полів і тваринницьких ферм.

Нає же хочуть тепер привчити до думки, що досить ліквідувати колгоспи і радгоспи, поділити земельку між тими, хто хоче її взяти, і ми заживемо як гоголівський Пацюк – вареники самі будуть падати нам в рот. В.Шепа, що вимагає "чорного переделу", звичайно, тепер не один. На цій же хвилі працюють всі органи масової інформації: радіо, телебачення, преса. Виробився навіть стереотип критики, набір одних і тих же фраз, які повторюються в різних наборах і варіаціях. Колгоспи чи

радіо – це і "феодална вотчина", і "оплот більшовизму", і "осколок сталінізму" і багато інших змін. Там люди, не розгинаючи спини, працюють не самі на себе, а на "феодала". Феодал – це голова колгоспу чи директор радгоспу. Винятків не має. Оточення "феодала" – "шпаклясти" – "феодалний клан", "компартийна гвардія", яка, як і "феодал", "насаджуючи" сталінську кріпаччину" (а ще недавно співали: "У кожного добре жить, один робить, сім – лежить"), "одверто збагачують за рахунок інших".

Схоже на те, що журналісти ("четверта влада"), заперечуючи роль колгоспів і радгоспів у сільськогосподарському виробництві, зробили ставку саме на індивідуальне селянське господарство як ту форму, що виведе нас із економічної кризи, врятує від голоду і приведе "у світле капіталістичне майбутнє". Журналіст Іван Мокрянин повідомляє із Мокрянини про першу перемогу над "феодалами-сталінцями": місцеві вчителі та лікарі одержали на крутосхилах невеликі кланки землі, носять у рюкзаках на свої "ниви" насіння і орудують вправно лопатами, бо навіть коні "стали і дефіцитними, і дорогими". Про яку-сяку сільськогосподарську техніку говорити не приходится.

Тим не менше І.Мокрянин – оптиміст. Головне – зламати "самодурство номенклатури", яка "боїчись втратити гедвінницю, всякими шляхами гальмує фермерство", а там – пряма дорога в рай. З допомогою "жовтих" і "від темноти до темноти" міжгірці створять "товарні господарства, які будуть нагадувати американські міні-ферми". Раніше, твердить журналіст, на Закарпатті "були вже у різних зонах товарні селянські господарства в історично сформованому виді" та клятві комуниці, насадовивши систему колгоспів, підрізали їх під корінь⁵.

Із статті в статтю пан Мокрянин рекламує ідеалізований образ селянського життя, забуваючи про його тіньові сторони. От і в недавно надрукованій статті-спогаді про власне дитинство, проведене на лоні високогірного урочища Копань, що біля Синевіру, автор знову романтизує дідівщину. До чого ж там добре було: лежиш бувало, вкрившись батьковою бундою, під розлогим буком (своїм таки!) біля ватри, їси лопатки, зварені на молоці, бринзу, свіжий токан, а на закуску ще і грибну запіканку, благо няньо навіть у темноті за лічені хвилини набирив повну крисаню грибів і сипав їх на гарячу грань. Захотів пити – ридом дідавська криниця із холодною джерельною водою... Отак і лежав би майбутній журналіст під бучком, та-ба – прийшли комуняки. "І несподівано все змінилося, – із шемом сердечним констатувє автор. – Почалася колективізація".

Закінчує, правда, і цю свою статтю-сповідь І.Мокрянин на оптимістичних нотах. Після десятиріч феодального, тобто колгоспного

гниту, у Синевірі знову завірувало життя. Земляки І. Мокрянина, як його родина, розібрали свої Копані, Гіллячки, Колячки і вже "минулого літа (мається на увазі літо 1994 р. – Г.П.) більшість синевірів вийшли на свої сіножаті і без всяких "десятин", "третин", "половини" забрали накошене сіно додому". Вийшла, правда, маленька неув'язка. "Неволике дійне стадо КГСП "Синевір" залишилося без кормів..."⁶.

Ми ще повернемося до "товарних селянських господарств" пани Мокрянина, як і до того, "якими великими наділами колись володіли діди і прадіди у Синевіру". А поки продовжимо нашу подорож по сторінках газет. П. Клим повідомляє із Свалявського району: тут на початок 1994 р. виникло біля двох десятків фермерських і селянських господарств. "Окремі із них "вибили" дещо більше землі, якимось чудом обзавелися списаними вантажівками, тракторами... Переважний більшість покладалася надії на міцні руки членів сім'ї, мотику і косу"⁷.

В Іршавському районі, згідно повідомлення журналіста, сотні людей просяться – не допросяться землі-годувальниці⁸. Проте з іншого повідомлення дізнаємося, що вільної землі там кат-ма. У Лисичеві, наприклад, на одного жителя припадає всього 10 сотин. Тому 57 чоловік, які проживають на території сільради, захопили ділянки самовільно⁹. І таких Лисичевих на Закарпатті аж 47 із населенням у 68 тис. чоловік. Ще в 28 населених пунктах на кожного із 36 тис. жителів припадає по 5, а то і того менше сотин¹⁰.

У низинних районах області картина дещо краща, але і тут в останні роки йшло і йде швидкими темпами скорочення громадського земельного фонду. Тут у приватне землекористування, включаючи і тимчасове, передано від третини до половини всіх сільськогосподарських угідь. Всього ж за 1988–1994 роки угіддя в сільгоспідприємствах області зменшилися на 170 тис. га, тобто на 42%, у тому числі рілля – на 46 тис. га (на 28,5%)¹¹. На 42% зменшилася за той же час і площа під овочевими культурами на Закарпатті^{11а}.

Значне скорочення колгоспних і радгоспних земельних угідь майже з автоматичною закономірністю повело за собою не бачене ніколи раніше скорочення тваринницького поголів'я і тваринницької продукції. Лише за рік (з 1 квітня 1993 р. по 1 квітня 1994 р.) чисельність великої рогатої худоби в області зменшилася на 21%, у тому числі корів – на 15%, свиней – на 45%, овець – на 20%, коней – на 8%, птиці всіх видів – на 35%. Ця тенденція до спаду продовжується і далі. За останні чотири роки (1991–1995) виробництво м'яса і м'ясопродуктів в області скоротилося на 27,4 тис. тонн, тобто на 26,7 відсотка. В 4,1 рази зменшено заготівлю м'яса^{11б}.

За логікою таке обвальне скорочення всіх видів тварин у громадському секторі мало би привести хоч до вищої продуктивності тієї живності, яка ще залишилася. Адже відомо в усьому цивілізованому світі, що при скороченні тваринного поголів'я в першу чергу вилучаються малопродуктивні особи, а залишаються високопродуктивні. Але цю логіку і світового досвіду вони зуміли значно скоротити не тільки кількість тваринного поголів'я у громадському секторі, але і значно понизити продуктивність стада, що залишилося. В результаті в першому кварталі 1994 р. було надано в цілому по області на одну корову тільки 265 кілограмів молока¹². Виходить, що колгоспна чи радгоспна корова на Закарпатті дає в день менше 3-х літрів молока, тобто стільки ж, скільки в середньому дає і коза. Якщо ж врахувати жирність молока (а в цивілізованому світі в першу чергу береться до уваги саме цей фактор), то виходить, що тітчина коза на Закарпатті по молоку вдвічі продуктивніша, ніж колгоспна корова.

Але багато господарств не надають і того. У деяких колгоспах Великоберезнянського району середньодобовий надій на корову не перевищує 600 г.¹³ Це вже і не смішно. Тут плакати треба. І причини такого становища потрібно шукати не в формі виробництва, а в карному кодексі, бо хто ж не знає, що сьогодні цуплять із колгоспів і радгоспів не тільки "низи", але і "верхи".

Таке з дозволу сказати "господарювання" привело до різкого скорочення і вироблення всіх основних видів продуктів харчування в області. Причому цей спад продовжується вже декілька років підряд. Так, в 1993 р. (в порівнянні з 1992 р.) виробництво м'яса скоротилося на 30,4%, ковбасних виробів – на 40,7%, продукції з незбираного молока – на 41,3%, сирів і бринзи – на 47,4%, борошна – на 25,3%¹⁴. З 1 квітня 1993 р. по 1 квітня 1994 р. скорочення виробництва молочної продукції і м'яса, за даними обласного управління статистики, становило відповідно 57,8% та 57,1%, консервів плодоовочевих – 52,1%, кондирів – 59,6%¹⁵. На січень 1995 р. виробництво м'яса, молока та яєць ще зменшено відповідно на 21,28 і 24%¹⁶.

Чим менше виробляється в області харчових продуктів, тим вони становляться дорожче (на колгоспному ринку ціни виросли від 20 до 400 раз). Тим довше черги за ними в продовольчих магазинах. Але чому не надходить продукція з фермерських господарств, про які так багато і охоче пишуть журналісти?

Відповідь на це питання знаходимо в даних обласного управління статистики. Виявляється, що розбазарюючи майже половину всіх громадських сільськогосподарських угідь за останні 5–6 років, відповідні

служби спромоглися організувати аж 842 так звані фермерські господарства (дані на початок 1995 р.). За ними закріплено 3976 га сільгоспугідь. А це значить, що на одне таке господарство на Закарпатті припадає менше 5 га ріллі (по Україні в середньому на одного фермера припадає 20 га ріллі). Навівши ці сумні дані під рубрикою "Про людське око", "Закарпатська правда" прокоментувала їх так: "По суті, це підсобні господарства, які здебільшого не виробляють товарної продукції: фермерство про людське око"¹⁷. Краше не скажеш!

Найбільше таких господарств організовано в низинних районах області – Ужгородському, Мукачівському і Виноградському. У гірських районах безземелля не дає можливості створити і таких. Та і низинні "фермерські" господарства не оснащені бодай найнеобхіднішою сільгосптехнікою. На початок весни 1994 р. лише кожне четверте таке господарство мало, за даними обласної статистики, трактор, кожне чотирнадцяте – вантажну машину, кожне сьоме – тракторний причіп тощо¹⁸.

Отож, якщо відкинути журналістські легенди, то виходить, що ніяких фермерських господарств на Закарпатті немає, бо господарства до 5 га, згідно світової статистики, відносяться до дрібних селянських господарств. І не тільки тому, що ці господарства володіють мізерною кількістю землі, а головним чином тому, що вони не насичені капіталами, не оснащені відповідною технікою. В кращому випадку кожне із таких господарств може покращити на певному етапі розвитку матеріальне становище окремої сім'ї, але вони ніколи не стануть товарними, бо для цього в них немає ні фінансових, ні технічних ресурсів. Більше того, як тільки земля стане предметом куплі-продажу і з'являться справжні фермерські високорентабельні господарства, то в першу чергу збанкрутують саме теперішні новоспечені газди. Конкурувати із сильними господарствами вони не зможуть. Отож майбутнє таких "фермерів" досить невизначене. Ті, хто робить сьогодні ставку на них і сподівається, що саме вони забезпечать нам безбідне життя, а промисловість сировиною, – у кращому випадку вводять громадськість в оману.

Преса, а з нею в унісон і офіційна пропаганда, до неймовірності заплутали такі поняття як дрібне, середнє і велике сільськогосподарське виробництво. Селянське дрібне виробництво ідеалізується і оголошується адекватним американським чи західноєвропейським середнім і великим виробникам товарної сільськогосподарської продукції, хоч для цього немає ніяких підстав. Деякі захисники фермерства, очевидно, і самі розуміють, що теперішній закарпатський "фермер" не йде ні в яке порівняння з амери-

канським чи західноєвропейським виробником дешевої товарної сільськогосподарської продукції, тому дипломатично називають його в одному випадку "фермером", в іншому "селянином-фермером", ще в іншому – "міні-фермером".

А щоб довести свою тезу про те, що майбутнє в сільському господарстві Закарпаття належить не колгоспно-радгоспному, а фермерському виробництву, журналісти частіше всього вказують на приклад господарства Василя Михайловича Добруника із села Угля Тячівського району. Воно дійсно є фермерським у кращому розумінні цього слова. На 50 га сільгоспугідь (із них 17 га ріллі) Василь Добруник утримує майже 300 голів великої рогатої худоби, 1000 голів свиней, 2,5 тисячі овець. Все це розміщено у добротних фермах, діє кормоцех, є навіси для кормів, зерносклад, гараж з майстернею, швейний і килимарні цехи, свої фірмені магазини, навіть ресторан. Зведені перші котеджі для постійно працюючих в господарстві робітників. Всього ж на фермі Добруника зайнято постійно чи тимчасово більше 200 його односельчан.

У господарстві – понад 50 одиниць автомобільної і тракторної техніки. Вона постійно в роботі. Ліс та інші будівельні матеріали для ферми Василь Добруник доставляв, а частково доставляє і по сьогодні із північних районів Росії, зернофураж – з Сумщини, де орендує в одному з колгоспів 680 га ріллі. В 1994 р. на фермі було вироблено 80 тонн м'яса і 60 тонн молока. Більшість цієї продукції була здана державі по договірним цінам¹⁹. Добруник по праву гордиться тим, що виробляє і здає державі тваринницької продукції більше, ніж всі закарпатські міні-фермери разом взяті.

Але таких господарств на Закарпатті сьогодні одиниці. Вони – не правило, а скоріше всього – виняток. Досвід Добруника в теперішніх умовах не піддається тиражуванню, бо абсолютна більшість із тих, хто хотів би стати фермером, не має основного – добруниківських капіталів. І не буде мати, поки йтиме масове зубожіння населення не тільки Закарпаття, але і всієї України. Отож масові наїзди журналістів на ферму Василя Михайловича Добруника, їх хвалебні публікації були продиктовані добрими намірами, але в кінцевому результаті (недаром же кажуть, що добрими намірами вистелена дорога в рай) вони лише, з одного боку, підготували до подальшого розвалу колгоспів і радгоспів, з другого ж – сіяли ілюзії в можливість порівняно легкого виходу із кризової ситуації шляхом ліквідації колективних господарств і організації на їх місці – фермерських.

Позиція самого Добруника у цьому питанні ясна і недвозначна. Її він відстоює на всіх зібраннях ділових людей. Майбутнє сільського

господарства угольнянський фермер бачить лише на шляху змагання різних форм власності – колгоспно-радгоспної, кооперативної, фермерської тощо. Тільки здорова конкуренція між ними виявить, яке виробництво рентабельніше, а значить і найкраще.

Якось, побувавши на зібранні закарпатських фермерів в Ужгороді, Василь Михайлович почує і побачене там прокоментував так: "І ніколи не фермери. Жоден із них не здав державі навіть кілограм м'яса чи літра молока". І додав при цьому: "Жаль, нема з ким і позамагатись".

А між тим березневі (1994 р.) вибори до Верховної Ради України показали, що абсолютна більшість кандидатів у народні депутати від Закарпаття виступила із лозунгами земельної реформи і приватизації землі. Спекулюючи на споконвічній любові селянина до землі, чого тільки не обіцяли вони сільським жителям, аби досягнути заповітних парламентських крісел. Тут і безплатна передача землі тим, хто її обробляє або хоче обробляти, повернення земель тим, хто ними володів до насильницької колективізації чи матеріальне відшкодування у повному обсязі "за новими цінами" (І.Ю. Дошинець, Хустський виборчий округ № 176). Тут і вимога створити ринок земель, який забезпечив би їх вільний продаж, а заодно і підтримка фермерських господарств у формі пільгового оподаткування та кредитування, забезпечення технікою, паливом, добривами (С.І. Чейпеш, Виноградівський виборчий округ № 170). Є і ще більш рішучі вимоги: "Віддати землю народу, власникові те, що було колишнім радянською владою, повернути все конфісковане майно, відібране насильно при організації колгоспів", "у гірських районах негайно розпустити колгоспи, а їх могла і землю віддати селянам" (М.М. Банник, Ужгородський виборчий округ № 167). Ксєвер Дьордь взагалі ставить питання руба: "Приватна власність має бути священною і недоторканою"²⁰.

Отже бачимо, що багато, якщо не більшість аграрних програм закарпатських кандидатів у народні депутати Верховної Ради України носили відкрито популістський характер і були спрямовані на те, щоб сподобатись сільським виборцям, завоювати їх голоси. Жоден із цих кандидатів в депутати, правда, ні словом не оговорився, де він братиме кошти на виконання своїх обіцянок, як і не дав відповіді на питання, яка перспектива розвитку по суті карликових селянських господарств. Очевидно, земельний наділ сам по собі вважається вже щастям і той, хто його одержує, автоматично одержує і право на безбідне, щасливе життя. Але ж на протязі довгого історичного періоду (від скасування кріпацтва у 1848 р. і до 1945 р.) селяни, принаймні частина їх, були власниками земельних парцел, та чи добре так жилося їм тоді? Про це мова піде дещо нижче.

Тепер же, для повноти картини, зауважимо, що частина кандидатів у депутати (меншість) робила в своїх програмах акцент на створенні реальних умов для забезпечення рівноправності усіх форм власності (М.М. Данча, Ужгородський сільський виборчий округ), в П.Лінтур, І.М.Різак, М.Г.Карпачова, І.М.Турияниці (всі Ужгородський міський виборчий округ № 167). Тільки вільний розвиток всіх форм власності, вважає ця меншість, створить найкращі умови економічного розвитку.

Цікаво, що не тільки преса, але і кандидати в народні обранці в ході передвиборної кампанії, виставляючи лозунги земельної реформи і наділу селян парцелями, жодного разу не послались на досвід інших країн, хоча б найближчих сусідів. Ходити далеко не потрібно, достатньо звернутись до досвіду Польщі, Угорщини, Чехії і Словаччини. Адже те, що ми робимо сьогодні і робимо, прямо скажемо, погано, вони зробили раніше і зробили краще нас.

Якби ж то ми могли вчитися не на своїх власних, а на чужих помилках! Тоді ми легко збагнули б, що між намірами і результатами дистанція надзвичайно велика. Добрі наміри часто закінчуються сумними результатами, особливо в політиці. Коли рухнули тоталітарно-комуністичні режими, то радості тих, що під ними жили, не було меж. Ейфорія охопила всіх і вся. Мабуть, мало було таких, хто не вклав би свій камінець в "комуністичний огорог" і не відмежувався б від нього. Швидкість, з якою розвалювалися комуністичні режими в європейських країнах "соціалістичної співдружності", могла привести до успішного висновку, що комуністичний режим приносить нещастя всім і кожному. І кожен, розбиваючи "комуністичні кайдани", тут же одержував ключі від "світлого капіталістичного майбутнього".

Проте більше як чотири роки реформ, нелегких випробувань і в Польщі, і в інших країнах колишнього "табору соціалізму" багато що змінили. Ейфорія перших місяців зникла, натомість прийшло протвердження, а з ним і більш реальні оцінки того, що трапилось. Виявилось, що втрати значно важчі, ніж передбачалось, а тих, хто залишився в програті, значно більше, ніж допускалося.

Зміни, які відбулися в сусідніх з нами державах, як і в державах колишнього Радянського Союзу, важко оцінити однозначно. З одного боку, реальністю стало значне розширення економічних і політичних свобод і більшість населення вповні скористалася ними. З другого ж, величезна маса людей не тільки не одержала нових соціальних гарантій, але втратила і те, що мала раніше. Одиниці зуміли повністю скористатися дарованими свободами і в небагатий ніколи раніше короткий строк стати надзвичайно багатими людьми (на Україні таких

2-3%). Мільйони ж, оцінивши свободи, що їх отримали, виявилися нездатними ними скористатися, бо їхні гарантії "обвалилися" до такої міри, що вони все ще не можуть прийти до тями.

В Угорщині, наприклад, ринкова економіка прийшла на зміну плановій. Нині формально кожен угорець може користуватися такими бажаними економічними свободами. Формально. На ділі ж приватна власність породила буржуазію, в її руках і опинилися всі економічні важелі. Притому більшість нових власників – не капіталісти в "класичному" розумінні цього слова, а нувориші, котрим не терпиться тут же розбагатіти. Ось чому становлення ринкової економіки в Угорщині супроводжується корупцією, шахрайством, спекуляцією та іншими від'ємними соціальними наслідками.

Черги в Угорщині, як і в інших сусідніх країнах, зникли, магазини наповнилися товарами. Їх так багато, що вони вже не вміщаються на прилавках магазинів. Товари пропонують з лотків прямо на вулиці, їх готові доставити прямо у ваш дім. Беріть. Проте бажаних купувати мало, і не тому, що люди купили вже все, що їм було потрібно, а тому, що, не маючи в кишені досить грошей, вони не в змозі купити і найнеобхідніше. В Угорщині тепер таких, соціально незахищених, близько 70%. На Україні таких на сьогоднішній день більше 80 відсотків. В Угорщині, як і в Польщі, Чехії чи Словаччині, у виграші тепер той, хто в довоєнний час чи в останні роки "старого режиму" займав вигідне становище. А в програвші залишилися всі ті, що завжди в програвші, як в програвші були їх діди і батьки – низи. Їх доходи невпинно зменшуються, а життєвий рівень постійно понижується. І всі вони почувають себе нікому не потрібними, бо навіть від того порівняно невисокого соціального захисту, який вони мали раніше, не залишилося і сліду.

Процеси, описані вище, відносяться не тільки до міста, але і до села. Для нас особливий інтерес представляє хід земельних реформ в країнах недавнього "державного соціалізму". Першим, хто відмовився від колективних господарств і став на шлях наділу селян землею, була Польща. Оскільки поляки зробили це раніше інших, то і досвід їх для нас особливо важливий. На прикладі Польщі добре видно, куди кличуть націонал-демократи наших селян, яке готують їм "фермерське" майбутнє.

Так от, провівши земельну реформу, польський уряд змушений був завозити продукти харчування з-за кордону, бо селянські господарства виявилися безсилим забезпечити ними ринок. Більше того, поскільки за землею був введений податок (незалежно від того, обробляв її власник чи ні), то значна частина дрібних "фермерів" почала відмовлятися від своїх наділів і повертати їх державі. Не вдалося поля-

ки з допомогою парцеляції зупинити і процес урбанізації, тобто постійного відтоку сільського населення в міста. Соціально-економічні процеси у польському селі 60-80-х років лише підтвердили те, що більш розвинені європейські країни пережили ще раніше, а саме – дрібне селянське господарство не витримує конкуренції з боку великих і розорється або занепадає.

Після багатьох експериментів уряд Польщі відмовився від практик дрібної парцеляції. На сучасному етапі землевласником у Польщі може стати лише той, хто має кошти, щоб викупити у держави земельний наділ у декілька десятків гектарів. Вважається, що тільки такі господарства зможуть бути рентабельними і постачати ринок сільськогосподарською продукцією. По суті справи відмовився уряд Польщі і від політики вільної куплі-продажі землі. Навіть той, хто хоче успадкувати батьківське господарство, повинен обов'язково жити в селі і мати певну агрономічну підготовку. Цю практику від поляків на сьогодні запозичили і інші колишні соціалістичні країни – Угорщина, Чехія. У деяких країнах, як, наприклад, у Болгарії, зроблені лише мінімальні кроки по шляху приватизації землі. Між іншим, і чехи, і словаки, і німці колишньої НДР зберегли кооперативи в сільському господарстві, не відмовившись від них.

Більше того, в європейських країнах "соціалістичної співдружності", що пережили приватизацію, серед населення, особливо низів, знову посилюється "синдром комунізму". Чим, як не ностальгією за старими цінностями пояснити той факт, що і в Польщі, і в Угорщині, і в Словаччині, і в Болгарії до влади знову прийшли політичні партії соціалістичної орієнтації? І мова не йде про повернення назад. Старі режими закономірно потерпіли крах і відновити їх не вдасться нікому. Мова про інше – чи варто будувати нове суспільство такою дорогою ціною, коли всіма благами користуються одиниці, а нижче ризик бідності, навіть за офіційними даними, живуть три чверті населення? Як тут не згадати один із афоризмів відомого російського філософа П.Я. Чаадаєва: "Соціалізм переможе не тому, що він правий, а тому, що неправі його противники"²¹.

Невже Україна не зробить ніяких висновків, якщо не з власного досвіду, то хоча б із досвіду сусідніх із нею країн? Невже Україна із найбагатшими в світі землями і далі залишиться однією із найбідніших європейських держав з найнижчим рівнем життя її людей і найвищою смертністю? Невже, дійсно, повернемося до феодалізму і змусимо працюючий український народ, незалежно від професії, з ранку до вечора орудувати вилами і лопатою на своїх клатках землі, щоб так-сяк забезпечити себе картоплею та іншими найнеобхіднішими продуктами? Очевидно, мало хто заперечуватиме, що сьогодні всі без

винятку взяли за лопату не тому, що це вигідно, а тому, що ніхто не вірить у теперішню державу, бо державні мужі уже котрий рік піднявшись займаються лише балачками про добробут народу, але палець об палець не вдарили, щоб змінити ситуацію на краще.

Складається таке враження, що верхи свідомо провокують низи на малу "прихватизацію", щоб вивільнити собі руки для великої. Звідси не тільки ідеалізація дрібної селянської парцели, але і спроба перенести історичне минуле в угоду теперішнім можновладцям, що встигли під шумок нажитись на горі народному. Читася деякі матеріали в обласній пресі – і диву даєшся. Ось що пише новоявлений захисник феодалізму в сенсаційному повідомленні "Граф Шенборн повертається" (газета "Новини Закарпаття" від 12 квітня 1994 р.): "Граф Георг-Ервін фон Шенборн-Бухгейм втратив свої обширні володіння і маєтки в Закарпатті, і найбільше на Мукачівщині, в сорок четвертому з приходом нової влади. Але ала за це на наш край та його людей не тримав. Навпаки, помираючи, 83-річний граф заповідав своїй дружині Крістіані в разі можливості і нашої в тому необхідності допомагати колишнім своїм службовцям і наймитам (!) та їх нащадкам наскільки можливо. І коли "залізна завіса" спала, графиня не забарилась прихати з діловими пропозиціями".

Прочитають цей журналістський опус мукачівські нащадки наймитів і найминок Шенборнів – і слюзи на очах у найбільш легковірних із них виступлять. Які ж то добрі та гуманні були графи Шенборни. Навіть на смертному одрі не забували про своїх підданих. Отож графиня, перш за все, вирішила за власні кошти ошчасливити мукачівців питною водою і вже, з метою поліпшення водопостачання Мукачова, завезла туди відповідне сучасне обладнання з Австрії.

Не залишився в боргу перед графинєю і Мукачівський міськвиконком. Він тут же перейменував вулицю Миколи Островського (симптоматично як для нових феодалів – кого на кого міняють) у вулицю графа Георга-Ервіна фон Шенборна-Бухгейма. Радіють мукачівці! Історична справедливість торжествує! Графи Шенборни повертаються у Мукачово і не тільки у назві вулиць, але і наяву – графиня Крістіана Шенборн уже своя людина у мукачівському міськвиконкомі. Ну а за наймитами і наймичками, при теперішній економічній скруті на Україні, справа очевидно не стане.

Не встигли мукачівці прийти до себе, як, на цей раз уже в "Закарпатській правді", з'явилася ще одна публікація на ту ж тему "Данке шеи, графиня". Починається вона із заяви журналістів, що вони "аж ніяк не хочуть ідеалізувати сімейство Шенборнів", бо "історія є історія" і її "не переробити". Що вірно, то вірно. Тоді на якій підставі, панове журналісти, ви ставите під сумнів фразу із книги професора М.В. Тро-

нова: "Більш ніж столітня боротьба населення (мова йде про Мукачівсько-Чинадівську домінію – Г.П.) проти феодальної залежності на графів Шенборнів завершилася перемогою лише в першій половині XIX століття"? Адже кожному школяреві відомо, що кріпосне право в Угорщині і на Закарпатті було скасоване лише в результаті революції 1848 року. Чи революція, по-вашому, це не боротьба?

На жаль, авторитетом для журналістів, як це видно із статті, слугують не очевидні факти, а більш ніж сумнівні сентенції графині Крістіані Шенборн, яка і на Закарпатті до недавніх пір не була, а знає про все від графа: "Граф Шенборн розповідав мені, що прості люди завжди з симпатією і вдячністю ставилися до нього, його батька і діда. До конфліктів, а тим більше до боротьби, про яку згадується в книзі, ніколи справа не доходила. Всі жили в мирі і злагоді (розрядка наша – Г.П.). Думаю, що автори твору перекутили історичну правду на чисте замовлення"²².

Оце так аргументи! Оце так історична істина! Але панове журналісти спокійно вислухали графиню, піддаючи їй, та ще й подякували добірною німецькою мовою (знай наших!) за роз'яснення: "Данке шеи, графиня" (так називається їх матеріал).

Яка все-таки коротка людська пам'ять. Лише одне покоління на Закарпатті прожило без Шенборнів і їм подібних, а вже забули чи хочуть забути, кому це вигідно, що саме вони, Шенборни, прийшовши на Закарпаття, встановили таку систему феодальної експлуатації місцевого населення, яка раніше і не снилася. У Мукачівсько-Чинадівській домінії Шенборнів вже в 30-х роках XVIII ст. із 14 тисяч жителів 93% складали залежні селяни²³. Кожен із них відробляв панщину і сплачував величезну кількість податків і поборів. Яким важким тягарем лягали вони на плечі селян, можна судити з урбарія, що визначая повинності жителів села Ракошина у XVIII ст.: 171 двір повинен був щороку відробити 2882 дні тяглової панщини та 6340 днів пішої, надати Шенборнам дев'яту частину врожаю, 49 іц масла, 49 каплунів, 49 курей, 589 яєць і сплатити 163 форинти грішми. Причому розміри панщини за користування наділами з роками не тільки не зменшувалися, а, навпаки, збільшувалися. Так, у домінії графа Шенборна за півстоліття вона виростає більше ніж у п'ять разів. Це про графа Шенборна його підлеглі говорили, що "пан заставляє давати не дев'ятину, а половину".

Документи свідчать про те, що Мукачівська-Чинадівська доміна постійно розширювала свої володіння за рахунок земель, які їй ніколи не належали. З нею десятки разів судилася мерія Мукачова за загарбання ліси, монастир – за відняті землі. Про селян і говорити не приходиться. Лише у 1836–1841 роках селяни села Великі Лучки п'ять разів зверталися у різні судові інстанції з позовами на адміністрацію домини, яка відібрала у них кращі землі. Судовий процес з цього приводу тривав більше 150 років і завершився лише у 1923 р.²⁴

Судові процеси селян з Шенборнами не припинялися майже до осені 1944 р. Наведемо лише документ, що торкається графа Георга Ервіна Шенборна-Бухгейма, котрий, за словами його другої дружини Крістіани, жив із селянами "в мирі і злагоді". В 1909 р. неспокійна ріка Латориця вийшла з берегів і в районі села Кольчино проклала нове русло через землі кольчинських селян. Фактично пострадало 30 домогосподарств, загорода яких Латориця поділила майже по половині. До 1929 року потерпілі селяни користувалися своїми землями як по одній бік Латориці, так і по другій. Проте в 1929 р. адміністрація Шенборна незаконно прибрала землі кольчинських селян по той бік Латориці до своїх рук. Ошукані селяни шукали правди в суді, але судовий процес програли та ще й мусли сплатити величезні судові витрати в 20 тисяч крон. Оскільки таких грошей у кольчинських бідарів не було, то в них, як писали потерпілі селяни в заяві від 27 березня 1945 р. на ім'я уповноваженого у справах землеробства Народної Ради Закарпатської України з вимогою повернути відібрані землі, ще й "відбирали насильно під ексекуюцю послідню скотину". "Надіємося, – заключали свою заяву селяни (під нею стоїть 24 підписи), – що капіталістична фірма "Schönborn-Buchheim" зникла, а, значить, повинна зникнути і її власність."²⁵

Не краще жилося селянам і в інших магнатських латифундіях. На протязі XVIII–XIX ст. 90% всієї землі належали п'яти найбільшим магнатським родинам, Ужгородській казенній доміні та Мукачівському монастиреві. В той час, як великі поміщицькі господарства дедалі більше втягувалися у систему товарно-грошових відносин, основна маса селянських господарств, не маючи тягла і худоби, не могла обробляти навіть свої клатикові наділи, а тим паче виплачувати все зростаючі податки на користь поміщиків і казни, що вело до постійного збільшення селянських недоїмок і, врешті-решт, до їх заперяду і продажу за борги з молотка. Ось факти. На початку XIX ст. на Закарпатті налічувалося 24436 селянських родин з наділом і 24092 родини – без наділу. Через якихось 40 років з лишнім селянських родин з наділом залишилося 15230, зате кількість безземельних родин зросла до 51359.

Оскільки виходить, що за неповне півстоліття кількість селянських дворів зменшилася майже на 38%, а кількість безземельних зросла більше як вдвічі.²⁶

Ця негативна тенденція продовжувала діяти і далі. Так, наприкінці XIX ст. 51,3% селянських господарств були карликовими (від 0,3 до 2 га) і володіли вони лише 6,1% землі від загальної кількості. Лише йшла категорія селянських господарств до 5 га. Таких було всього лише 19 тисяч. Їм належало тільки 9,5% всієї земельної площі. Отож і виходить, що 66208 селянських господарств (71,6% від загальної кількості) володіли лише 1/6 всієї земельної площі Закарпаття. Зате великі землевласники (0,8% загальної кількості господарств) володіли 43,2% всієї кількості землі. Коли ж взяти найбільших землевласників, що володіли латифундіями від 500 га і більше кожна, то картина вийде ще більш разючою: виявиться, що всього 93 землевласники (0,1% від загальної кількості) володіли 33,1% (1/3!) всієї земельної площі Закарпаття.

Виробниками товарної продукції і далі залишалися великі господарства та частково група середніх селянських господарств від 10 до 100 гектарів (таких за статистикою 1895 р. нараховувалось 25521). Вони складали 27,6% загальної кількості господарств і володіли 39,3% загальної земельної площі.²⁷ Парцельні ж селяни продовжували з великим трудом зводити кінці з кінцями. Особливо важко приходилось в неврожайні роки та роки, коли над Закарпаттям прокочувались різні епідемії. Так, в результаті неврожаю, епідемії та інших стихійних нещастя закарпатські комітати були охоплені голодом в 1851–1852, 1854, 1863, 1865–1868, 1872–1873, 1880, 1889, 1891, 1892, 1894, 1896, 1899 рр.²⁸

До того ж, Закарпаття вражали епідемії холери. Особливо спустошливим за результатами був спалах холери 1872–1873 рр. Згідно з офіційними даними з 25700 тиж., що захворіли холерою, 11600 померло.²⁹ Спалахи холери, що час від часу вражали край на протязі багатьох століть, закінчились лише із вступом Закарпаття в XX ст. Не дивно, що за рівнем смертності край міцно тримав одне із перших місць в Європі.

XX століття розпочалося для закарпатських селян з голодних 1900–1902 років. В багатьох селах не було ні хліба, ні картоплі – основних продуктів харчування селянської сім'ї. В яких злиднях жили сільські трударі Закарпаття особливо добре видно із праці угорського економіста Едмунда Егана "Економічне становище руських селян в Угорщині". Едмунд Еган прибув на Закарпаття в 1877 році і очолив так звану "Верховинську господарську акцію". Суть її зводилась до того, щоб з допомогою певних нововведень в практику даних сільськогоспо-

дарської науки та організації кооперативів бодай хоч мало полегшити життя селян-верховинців. Щоб краще ознайомитись із життям селян, Еган пішки обійшов всю Верховину, розмовляв із сотнями селян-руси́нів, скрупульозно занотуюючи все побачене і почуте. В уже цитованій вище праці він так характеризував становище селянських май Закарпаття: "Руський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яєць, хіба що вип'є декілька крапель молока, а по великих святах з'їсть кусочок житнього чи пшеничного хліба. Іншим його найком с вієсаний кусочок і – якщо вистачить – картопля. Не дивно, що якщо в інших гірських країнах бачимо людей рослих, міцних і здорових, в руському Підкарпатті зустрінемо хіба що безкровних, похмурих, пожовтілих привидів..."³⁰

Далеким від оптимізму був і загальний висновок Егана: "Розпука бере дивитись на сей умираючий народ, – писав він. – Нині можна навіть назвати день, в який останній русин утече з краю. Досі не знайшлося одначе бодай двох-трьох людей, які зайнялись би покращенням долі цих пролетарів"³¹.

Спроба Егана дещо покращити життя верховинських русинів з допомогою організації сільськогосподарських кооперативів та ліценсування культури землеробства закінчилася трагічно. Багаті, що люто ненавиділи прийдшого реформатора, вирішили усунути його. 20 вересня 1901 року, під час поїздки у кареті від Ужгорода до Середнього, Еган був важко поранений на Лазькому березі і через два дні помер в ужгородській лікарні. Тисячі русинів проводжали його в останню дорогу в Ужгороді. На їх скромні пожертвування на Лазькому березі, на місці вбивства, був поставлений пам'ятний хрест, обнесений ґратами, з відповідним написом.

В радянські часи хрест був знятий, а пам'ять про Егана забута. В цьому нема нічого дивного. Адже для радянських партійних чиновників він був всього-навсього "дрібнобуржуазним реформатором", що лише відволікав селян від "класової боротьби". Дивне інше. Сьогодні, коли закарпатським селянам так потрібний новий Еган, – про нього мовчать. Нема навіть кому поставити хрест на Лазькому березі. Мовчать про нього і журналісти. Чому? Чи не тому, що Еган не вписується в створявану ними легенду про заможне життя закарпатського селянина в дорадянський час? А може тому, що легенда про міні-фермерів суперечить спробам Егана об'єднати сільських бідарів в сільськогосподарські кооперативи?

Було б помилкою не бачити певного прогресу в сільському господарстві Закарпаття кінця ХІХ – початку ХХ ст. Перехід до капіталізму

вираженувався подальшою еволюцією сільськогосподарського виробництва. Зростали площі рілля та посівів. Так, за 1901–1913 рр. площа рілля збільшилася в середньому майже на 73 тис., а посівів – на 53 тис. гектарів. Певні зміни сталися в структурі посівних площ: зернові культури хоча і далі переважали, але скоротилися за 1901–1913 рр. більше ніж на 6%, зате збільшилися посіви кормових культур і картоплі. Проте Закарпаття і далі лише наполовину покривало свої потреби в хлібі, інша половина довозилася з центральних угорських областей³².

Незважаючи на певний прогрес сільського господарства Закарпаття, воно і далі залишалося відсталим і малопродуктивним. Основним реманентом селянина, як і раніше, був дерев'яний плуг, борона, коса, берез'яні вила, граблі, ціп. Напередодні першої світової війни більше половини селянських господарств не мали ні плугів, ні коней. Не мали вони зводити кінці з кінцями, селяни все частіше залишали свої родини гнізда і відправлялися в пошуках кращої долі за океан. Так, лише за 1899–1913 рр. тільки з Ужанської, Березької та Уточанської жуп сімігрувало 92400 чоловік³³.

Мало що змінилося в сільському господарстві і після входу Закарпаття згідно Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р. до складу Чехословаччини. Земельна реформа, проголошена 16 квітня 1919 р., не ліквідувала великого землеволодіння, зате ще більше прискорила процес зубожіння, пролетаризації селянських мас. Ось як виглядала структура землекористування на Закарпатті в 1930 р.³⁴

Категорія господарств, га	Кількість господарств кожної категорії		Площа землі даної категорії господарств	
	абсолютна	в %	абсолютна	в %
До 1	24779	21,9	12490	1,0
1-2	25575	22,6	37983	3,0
2-5	34465	30,5	114955	9,3
5-10	18486	16,4	128481	10,4
10-50	8601	7,6	142991	11,7
50-500	879	0,8	141272	11,5
Більше 500	175	0,2	653692	53,1

Отож виходить, що і "за чехів" 1054 господарства на Закарпатті (1% від загальної кількості) володіли 794964 га землі (64,6% всього землекористування), а 103305 дрібних селянських господарств, що склали 91,4% господарств всіх категорій, володіли 293915 га землі, чи 23,7% загального користування. Коли ж взяти до уваги, що із цієї площі лише половину займала рілля, то картина зубожіння і обезземлення селянства стане ще більш виразною.

Як жили закарпатські "міні-фермери" "за чехів", видно із свідчень очевидців. У 1932 р. Закарпаття відвідав у складі делегації Міжнародного товариства робітникам відомий німецький письменник Людвіг Рени. Протягом допомоги він розповів у статті "Злидні на Закарпатській Україні". Письменник з болем зауважував, що таких злиднів як на Закарпатті, він не бачив ніде. Вони розпочиналися в Ужгороді і тяглися ще в більших розмірах по всій Верховині. "Тут можна побачити босих жінок і дітей, що стоять на снігу. В гірських селах маленькі діти ходять в одній сорочці, а іноді і нічого на собі не мають. Зовсім без одягу вони сидять на печі і тремтять, коли відкриваються двері і холодне повітря вривається в хату". І далі: "Під постілью, занадто короткою для дорослої людини, зберігаються жалюгідні припаси. Трішки картоплі розміром з лісний орех і трішки висівок для випікання "хліба". Хліб тут – це мішанина висівка і сушеної картоплі, якщо він взагалі є. Я в різних селах куштував хліб, виготовлений у такий засіб, але в с. Люта, одному з великих сіл Закарпаття, треба було довго ходити по різних хатах, щоб знайти хоча б кусочок хліба..."³⁵.

Можливо так не було? Можливо Людвіг Рени, як художник, згустив краски? Але ось що пише про ті часи простий верховинець, житель с. Репинного Міжгірського району Юрій Бряник: "До самої смерті не забуду колишню чехословацьку автономію Підкарпаття, коли магазини були заповнені товарами, а селяни ходили голими і босими, не маючи нічого при теплій душі. По два-три тижні їздили по Чехії в пошуках заробітку, але поверталися додому ні з чим, ще злидненішими. А вдома прогостувати було ніяк. Центнер гнилої кукурудзи, яку завозили переважно з Румунії, коштував 150–200 крон, а селянин такої суми не міг заробити і за півроку. У селах рідко де можна було побачити людину, одягнену в не домоткане вбрання. Висока смертність косила дітей, бо дорогі ліки недоступні були бідноті. Дуже шкода, що тим, хто ратув за приєднання Закарпаття до Чехії чи Словаччини, не довслось бодай місяць пожити у тодішніх умовах, на тих харчах, походити в тому вбранні"³⁶.

Ні, не був "золотим віком" для закарпатського селянина і чеський період окупації краю. І "за чехів" сільське господарство відзначалося крайньою відсталістю, однібічною зерновою спеціалізацією та надзвичайно низькими врожайностями (напередодні другої світової війни зернові займали 61,2% всіх посівних площ Закарпаття, а середня врожайність складала не більше 9 ц з га). Навіть чеські чиновники визнавали, що в порівнянні із цивілізованими європейськими країнами Закарпаття "запізнилось в цивілізації на 300 і навіть на 500 років"³⁷.

В роки другої світової війни та фашистської окупації краю господарство Закарпаття було майже повністю зруйноване і паралізоване. Сотні тисяч закарпатців загинули, будучи втягнутими у воєнні дії, тисячі людських життів забрали інфекційні хвороби, злидні та голод.

Не дивно, що трудящі краю радісно вітали звільнення Закарпаття Радянською Армією у жовтні 1944 року. Вони щиро вірили, що, нарешті, наступас кінець їх бідам і нещастям, голоду і холоду, злидням і безробіттю. Що з цього вийшло, – ми вже бачили.

ЛІТЕРАТУРА

1. История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. Киев, 1982, с. 70–80.
2. Копчак В.П., Копчак С.И. Население Закарпатья за 100 лет. 1870–1970. Львов, 1977, с. 29.
3. Каутский К. Аграрный вопрос. М., 1906, с. 285.
4. 15 Jahre antinazionale Bonner Agrarpolitik. Staatsverlag der DDR. 1964. S. 111, S. 53.
5. Мокрянин І. Хто допоможе фермеру? – "Закарпатська правда", № 41 за 1994 р.
6. Мокрянин І. Царина. – "Закарпатська правда" від 4 лютого 1995 р.
7. Клим П. Хліб ще є. А до хліба? – "Закарпатська правда" від 8 січня 1994 р.
8. Сенинець О. Перший іспит на виживання витримали. А наступний? – "Закарпатська правда" від 12 березня 1994 р.
9. "Закарпатська правда" від 19 лютого 1994 р.
10. "Новини Закарпаття" від 12 листопада 1994 р.
11. Там же.
- 11а. Дубовий Б. Синійор помідор та інші. – "Закарпатська правда" від 4 березня 1995 р.
- 11б. Там же.
12. Дубовий Б. Виробництво підупало. – "Закарпатська правда" від 23 квітня 1994 р.
13. Дубовий Б. Голодний тулик? – "Закарпатська правда" від 12 лютого 1994 р.
14. "Закарпатська правда" від 25 січня 1994 р.
15. Дубовий Б. Виробництво підупало. – "Закарпатська правда" від 23 квітня 1994 р.